

קשיי הסתגלות של מתבגרים עולים מברית-המועצות לשעבר

ינה שרגה וורד סלונים-נבו*

ארבעים ושמונה עולים מברית-המועצות לשעבר וארבעים ותשעה בני-נוער ישראלים, כולם בני 13-14 שנה, השתתפו במחקר, שנערך לברוק את התייחסותם לתחומים שונים בחייהם. ההתייחסות נלמדה מהשלמת שבעה משפטים, שניתנו בהם רק מלות המפתח. לא נמצאו הבדלים מובהקים בין שתי הקבוצות בכל הנוגע ליחסם לבית-הספר, לבית, ולחורים. לעומת זאת, העולים ביטאו יותר פחדים מפני ברידות חברתית והישראלים פחדים הקשורים להצלחה בלימודים. העולים נטו לראות את העתיד כלא ברור ומאיים, ואילו הישראלים נטו לראותו באור חיובי. הישראלים הרשו לעצמם להיות ביקורתיים יותר כלפי חבריהם לכיתה וכלפי מדינת ישראל, והעולים נטו לבטא יחס נייטרלי בתחומים אלה. המחברות מסיקות, כי על אנשי המקצועות החברתיים ליוזם התערבויות, שיכולות לעזור לילדים עולים להתמודד עם הפחדים ועם תחושות הברידות שלהם.

מבוא

החל מינואר 1990 ועד סוף יוני 1991 עלו לישראל מברית-המועצות לשעבר כ-27,000 בני נוער בני 12-18 שנה (לשם, 1992). גורמים מספר יכולים להקשות על תהליך הסתגלותם של בני נוער אלה. ראשית, עולים אלה צריכים להתמודד עם המטלות האוניברסליות של גיל ההתבגרות, כמו גיבוש זהות עצמית, בניית יחסים עם בני המין השני, התחלת תהליך הפרידה מן ההורים, והצלחה בלימודים תוך כדי ההתמודדות עם קשיי ההגירה. כלומר, הם צריכים להתמודד עם משברי גיל ההתבגרות יחד עם ההתמודדות עם אתגרים, כמו: לימוד שפה חדשה, הכרת תרבות וחברה חדשים והסתגלות אליהם, ואיבוד חברים, תרבות, קשרים והישגים מן העבר. יתר על כן, סביר להניח, כי גם הוריהם של מתבגרים אלה נתקלים בקשיים הנובעים מן ההגירה – טרדות פרנסה, מציאת דיור והתמודדות עם אובדנים, וכך ייתכן שיש להם פחות ופחות אנרגיה

* ד"ר ינה שרגה היא עמיתה-חוקרת, וד"ר ורד סלונים-נבו היא מרצה במחלקה לעבודה סוציאלית על-שם שפיצר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

נפשית לעזור לילדיהם למלא את מטלות גיל ההתבגרות. ייתכן, אם כן, שמתבגרים עולים הם קבוצת סיכון מבחינת תחושותיהם ומצבם הנפשי (לשם, 1992; Mirsky, 1991).

ברור, שכדי לתכנן התערבויות שיקלו על הסתגלותם, יש להבין טוב יותר מה הם הקשיים שילדים עולים חווים אותם. במחקר גישוש זה ננסה לעמוד על יחסם של ארבעים ושמונה מתבגרים בני 13–14, הנמצאים בארץ כשישה חודשים, לתחומים משמעותיים בחייהם בהשוואה ליחסם של ארבעים ותשעה מתבגרים ילידי ישראל. לפני-כן נסקור כמה עבודות שנעשו בארץ על העלייה הרוסית של שנות השבעים.

מרבית העבודות שעניינן הסתגלות העלייה הרוסית של שנות השבעים לארץ התמקדו במבוגרים ולא בילדים. מבין המחקרים שכן התמקדו בילדים, יש לציין את מחקריהם של פינקוס (Pincus, 1972), שובל ואחרים (1979), הורוביץ (Horowitz, 1981), הורוביץ וקראוס (Horowitz & Kraus, 1984) וליבליך, בן-שחר ורז (Lieblich, Ben-Shachar & Raz, 1986). במחקרים נבדקה מידת הסתגלותם החברתית של ילדים עולים, הסתגלותם ללימודים בארץ והרגשתם הכללית כאן. התברר, כי לילדים שעלו מברית-המועצות לשעבר קשה יותר להסתגל למערכת החינוך ולחברת הילדים מאשר לילדים שעלו מצפון אמריקה. במיוחד קשה הדבר לילדים שבאו מגרוזיה. אחת ההשערות על מקור הקושי תולה אותו בשוני התרבותי ככלל ובמערכת החינוך בפרט, הקיים בין ברית-המועצות וישראל. ייתכן, כי שוני זה חריף פחות אצל ילדים שעלו מצפון אמריקה, אך מקשה על הסתגלותם של מי שעלו מברית-המועצות לשעבר.

אלה ממצאים מעניינים, הראויים להתייחסות, ואולם, האם ניתן להסיק מממצאים, הנוגעים לעלייה של שנות השבעים על העלייה של שנות התשעים? מספר הבדלים בין שתי העליות יכולים להקשות על ההשוואה. ראשית, רמת ההשכלה של העולים בשנות התשעים גבוהה יותר מזו של העולים בשנות השבעים. ב-1973–1974 (אמצע העלייה הגדולה של שנות השבעים) היו 32% מהעולים בעלי השכלה של 13 שנות לימוד ומעלה, וב-1990 היו 57% מהעולים בעלי השכלה כזו (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1974; 1990), לכן ייתכן, כי הפוטנציאל האינטלקטואלי של הילדים העולים כיום גבוה יותר מזה של הילדים שעלו בשנות השבעים. שנית, בחמש השנים האחרונות נהנו אזרחי ברית-המועצות לשעבר מחופש רב יותר, מפחות תעמולה קומוניסטית ומחינוך חופשי יותר מאשר בשנות השבעים והשמונים. שינויים אלה, ניתן להניח, משפיעים גם על תפיסותיהם ועמדותיהם של הילדים העולים. ולבסוף, גם החברה הישראלית של שנות השבעים שונה מהחברה של שנות התשעים. המדיניות הכלכלית של תקופתנו נוטשת את האידיאולוגיה הסוציאלי-דמוקרטית פרוגרסיבית, המעודדת את חיוק מערכת הביטחון הסוציאלי לכלל האוכלוסייה ועוברת לאידיאולוגיה קפיטליסטית שמרנית, המעודדת צריכה פרטית וסיפור מאוויים אישיים (דורון, 1991). מקצת גורמים אלה יכולים להקל על הסתגלותם של הילדים העולים מברית-המועצות ומקצתם עלולים להקשות על קליטתם. למשל, השכלה גבוהה יותר הן של ההורים והן של ילדיהם יכולה להקל על הקליטה. גם הסביבה התרבותית החופשית יותר מברית-המועצות בשנים האחרונות תואמת יותר את הסביבה התרבותית בישראל. לעומת זאת, האידיאולוגיה הקפיטליסטית של שנות התשעים עלולה להקשות על הקליטה הכלכלית של העולים

וילדיהם. לכן, אין להסתפק בממצאים של שנות השבעים ויש לבדוק מה קורה לעולים וילדיהם בשנות התשעים.

שיטת המחקר

המדגם. נכללו במדגם 49 מתבגרים עולים מברית-המועצות (26 בנים ו-23 בנות), ו-49 מתבגרים ילידי ישראל (26 בנים ו-23 בנות). כל המשתתפים היו בני 13–14, תלמידי כיתה ח' בבית-הספר בדרום הארץ, והעולים שבהם הגיעו לארץ בחצי השנה שלפני המחקר.

איסוף הנתונים. המשתתפים התבקשו להשלים משפטים שניתנו בהם מלות המפתח בלבד ושהתייחסו לתחומים שונים כחייהם. מלות המפתח היו: בבית-הספר, בבית שלי, ההורים שלי, ילדים אחרים, הפחד הגדול ביותר שלי, בישראל, ובעתיד. הישראלים ענו על השאלון בעברית והעולים ברוסית. הנתונים נאספו בבית-הספר במהלך הלימודים.

ניתוח הנתונים. במחקר גיטוש ראשוני זה השתמשנו בשתי שיטות ניתוח תיאוריות: ניתוח איכותי ובמיוחד חיפוש אחר קטגוריות של תשובות, וניתוח סטטיסטי-תיאורי, במיוחד שימוש במדד הקשר "חי בריבוע".

ממצאים

הבדלים בין ישראלים לעולים

לוח 1 מציג את ההבדלים בין קבוצת ילידי ישראל (להלן "הישראלים") ובין קבוצת העולים בהתאם למשתנים השונים. המשפטים השונים של הילדים סווגו לשלוש קטגוריות: יחס חיובי – המשפט מבטא בכירור עמדה חיובית; יחס שלילי – המשפט מבטא בכירור עמדה שלילית; יחס נייטרלי – המשפט קובע עובדה ואינו יכול להחשב בכירור חיובי או שלילי.

היחס לבית-הספר – באופן כללי ביטאו הילדים הישראלים יחס חיובי יותר אל בית-הספר מאשר הילדים העולים. 50% מהישראלים ביטאו יחס חיובי (למשל, "בבית-ספר טוב לי" או "בבית-ספר נחמד להיות עם החברים") לעומת 32% מהילדים העולים. יחד עם זאת, 23% מהישראלים ביטאו יחס שלילי (למשל: "בבית-ספר יש מורים עצבנים" או "בבית-הספר משעמם") לעומת 16% מן העולים. 52% מן העולים השלימו את המשפט בצורה שאינה יכולה להחשב חיובית או שלילית מול 28% מן הוותיקים (למשל: "בבית-ספר אני לומדת" או "בבית-ספר יש דברים מעניינים ויש שטויות"). ההבדל בין שתי הקבוצות אינו מובהק (חי בריבוע=5.1, ד"ח=2, $p=0.08$).

היחס לבית – גם במשתנה זה לא נמצא הבדל מובהק בין שתי הקבוצות (חי בריבוע=2.8, ד"ח=2, $p=0.25$). יחד עם זאת, באופן כללי היו הילדים הישראלים חיוביים יותר מחבריהם העולים, ואילו העולים ביטאו יחס נייטרלי יותר כלפי בתיהם (דוגמאות ליחס חיובי: "בבית טוב לי" או "בבית אוהבים אותי". יחס שלילי: "בבית אני

לוח 1
ההבדלים בהתייחסותם של ישראלים ועולים בשבעה תחומים
(באחוזים)

עולים	ישראלים		יחס
			לכתי'הספר
32	48	חיובי	
16	23	שלילי	
52	29	נייטרלי	
			לכית'
38	52	חיובי	
6	8	שלילי	
56	39	נייטרלי	
			להורים
75	77	חיובי	
7	8	שלילי	
18	15	נייטרלי	
			לילדים אחרים*
21	33	חיובי	
32	49	שלילי	
47	18	נייטרלי	
			פחדים
27	53	לימודים	
27	30	מוות	
30	6	כדידות	
16	11	אחר	
			לישראל*
69	66	חיובי	
9	26	שלילי	
22	8	נייטרלי	
			לעתיד**
39	75	חיובי	
11	4	שלילי	
41	2	עתיד לא ברור	
9	19	אחר	

$p < 0.05$ *

$p < 0.005$ **

רב עם אחי הגדול" או "בבית משעמם לי". יחס נייטרלי: "בבית נותנים לי אוכל" או "בבית יש שלוש אחיות וכלב").

היחס להורים — שוב לא נמצאו הבדלים מובהקים בין שתי הקבוצות (חי בריבוע=0.2, $p=0.88$, $df=2$). כשלושה רבעים מהילדים הישראלים ומהעולים ביטאו יחס חיובי כלפי הוריהם (לדוגמה, "ההורים שלי טובים" או "ההורים שלי מתייחסים אלי טוב למרות הקשיים"). פחות מ-10% בשתי הקבוצות ביטאו יחס שלילי כלפי הוריהם (למשל, "ההורים שלי לא מבינים אותי" או "ההורים שלי מגבילים אותי"). והשאר ביטאו יחס נייטרלי (למשל, "ההורים שלי עובדים קשה" או "ההורים שלי לא רוצים לקנות מכונית").

יחס לילדים אחרים — כאן נמצא הבדל מובהק בין שתי הקבוצות (חי בריבוע=8.4, $p=0.015$, $df=2$). ראשית, הילדים הישראלים יותר מהילדים העולים ביטאו יחס שלילי כלפי ילדים אחרים, 48% "שלילים" בין הישראלים לעומת 32% בין העולים (לדוגמה — "ילדים אחרים חסרי אחריות" או "ילדים אחרים מעצבנים"). ואולם, הבדל בולט יותר נמצא ביחס הנייטרלי: רק 18% מהישראלים השתייכו לקטגוריה זו לעומת 47% מן העולים (לדוגמה — "ילדים אחרים לומדים" או "ילדים אחרים הם כמוני"). 33% מהישראלים ו-21% מהעולים ביטאו יחס חיובי כלפי ילדים אחרים (למשל, "ילדים אחרים מתייחסים אלי יפה" או "ילדים אחרים הם חברים שלי").

פחדים — בנושא זה ההבדל בין העולים והילדים הישראלים היה מובהק (חי בריבוע=11.2, $p=0.011$, $df=3$). מרבית הישראלים (53%) ביטאו פחדים הקשורים ללימודים: האם יצליחו להיכנס למגמה עיונית כתיכון, האם יצליחו כלימודים בכלל ("הפחד הגדול ביותר שלי הוא לא להתקבל למקיף" או "הפחד הגדול שלי הוא שבתוכן לא אכנס לעיונית"). לעומת זאת, נושא הלימודים הטריד רק 27% מהילדים העולים. אצלם הפחד השכיח ביותר (30%) היה הפחד מבדידות ("הפחד הגדול ביותר שלי הוא להיות לבדי בעולם" או "להישאר בלי חברים"). לעומת זאת, רק 6% מהילדים הישראלים ביטאו פחדים כבדים. 30% מהישראלים ו-27% מהעולים ביטאו פחדים ממוות, מחלה או תאונות ("הפחד הגדול ביותר שלי הוא למות מוקדם", "מלחמה כימית" או "שאני או מישהו במשפחתי יפגע").

היחס לישראל — גם כאן נמצא הבדל מובהק בין שתי הקבוצות (חי בריבוע=6.6, $p=0.04$, $df=2$). מרבית הישראלים (66%) ומרבית העולים (70%) ביטאו יחס חיובי כלפי ישראל ("בישראל טוב לי" או "בישראל כף לי"). לעומת זאת, יותר ישראלים (26%) מהעולים (8%) ביטאו יחס שלילי כלפי ישראלים ("בישראל אין הרבה עבודה ויש אבטלה" או "אני לא חושב שאני אשאר כאן"). 23% מהעולים ורק 8% מהישראלים ביטאו יחס נייטרלי ("בישראל יש הרבה עולים" או "בישראל יש הרבה אוניברסיטאות"). היחס לעתיד — ההבדל בין שתי הקבוצות מובהק (חי בריבוע=24.6, $p=0.005$, $df=3$). מרבית הישראלים (74%) ביטאו יחס חיובי כלפי ישראל, לעומת 38% מהעולים ("בעתיד יהיה טוב" או "בעתיד אני אהיה אדם מצליח"). יחד עם זאת, אחוז ניכר של העולים (41%) ביטאו חוסר בהירות כלפי העתיד לעומת 2% מהישראלים ("בעתיד אני לא יודע מה יהיה ואני גם לא רוצה לדעת", "העתיד לא ברור" או "העתיד לא ידוע בכלל"). רק 4% מהישראלים ביטאו יחס שלילי כלפי העתיד, לעומת 11%

מהעולים ("בעתיד יהיה שחור, לא לבן ולא ורוד" או "בעתיד יהיה עוד יותר משעמם ומרגיז"). 18% מהישראלים ו-8% מהעולים ביטאו יחס נייטרלי כלפי העתיד (למשל, "העתיד לא חשוב במיוחד" או "בעתיד המכוניות יהיו רחפנים").

הבדלים בין נערים לנערות

לא נמצאו הבדלים מובהקים בין תשובותיהם של הנערים והנערות הישראלים. ייתכן שמספרם המועט יחסית של הנבדקים ($n=49$) מסביר ממצא זה. בקבוצת העולים ($n=49$), לעומת זאת, נמצאו הבדלים מובהקים בין המינים בשני תחומים: היחס לבית-הספר ופחדים (לא מוצג בלוח). הנערות נטו לבטא יחס חיובי יותר כלפי בית-הספר מעמיתיהן הנערים (47% "חיוביים" בין הנערות לעומת 22% בין הנערים). מרבית הנערים (67%) ביטאו יחס נייטרלי כלפי בית-הספר, לעומת 28% מהנערות (חי בריבוע=5.8, $d^2=2$, $p=0.05$). הבדל ברור יותר נמצא כתחום הפחדים: 47% מהנערות העולות ביטאו פחדים בדירות לעומת 18% בקרב הנערים העולים. יתר על כן, 33% מהנערים העולים ביטאו פחדים הקשורים בלימודים לעומת 18% אצל הנערות (חי בריבוע=8.8, $d^2=3$, $p=0.03$).

דיון

מהמחקר עולה, כי בתחומים משמעותיים של החיים, כמו היחס לבית-הספר, היחס לבית והיחס להורים לא נמצאו הבדלים מובהקים בין תפיסותיהם של הילדים הישראלים ותפיסותיהם של הילדים העולים. ואולם, העולים נבדלו מן הישראלים בכמה תחומים משמעותיים. ראשית, הילדים הישראלים ביטאו בעיקר פחדים הקשורים להצלחה בלימודים. מרביתם הוטרדו מן השאלה, האם יתקבלו למגמה עיונית בתיכון והאם יצליחו בלימודים. חשש זה מובן לאור העובדה שהנבדקים כולם עמדו לסיים את בית-הספר היסודי והיה עליהם להצליח בתיכון. חששות אלה יכולים להתגבר על רקע אווירה חברתית, המדגישה הישגים בלימודים והצטיינות. לעומתם, חלק ניכר מן הילדים העולים ביטאו פחדים בדירות. החשש מבדידות חברתית בלט במיוחד בקרב הנערות העולות. אסור לשכוח, שנערים ונערות אלו עזבו את הסביבה החברתית, שגדלו בה, השאירו בארץ מוצאם חברים וידידים ועתה עליהם לבנות לעצמם מערכת חדשה של תמיכה חברתית. זהו תהליך שלוקח זמן והוא קשה במיוחד כשיש לעבור אותו בסביבה חדשה, תרבות חדשה ועולם חברתי שונה מן המוכר. בעת הראיון היו המרוואיינים העולים בארץ רק כשישה חודשים, זמן זה אינו מספיק כדי ליצור מערכת חברתית חזקה ובטוחה. במצב זה ניתן להבין את חששותיהם מבדידות ומדחייה חברתית. מעניין, כי פחדים מבדידות בלטו בעיקר אצל הנערות, וייתכן שממצא זה מבטא צורך רב יותר להשתייכות חברתית בקרב הנערות העולות מאשר בקרב הנערים העולים.

נושא אחר, שבו נמצא הבדל משמעותי, הוא היחס לעתיד. לא מפתיע, כי לאחוז ניכר של העולים היה העתיד לא ברור ולא ידוע. תפיסה זו מתאימה לחייהם בישראל, שבתחומים משמעותיים שולטים בהם אי בהירות וחוסר ביטחון. ייתכן, כי הנערים

והנערות שיקפו גם את תחושות החרדה של הוריהם וקרוביהם, ולכן לא מפתיע הממצא, כי מרבית בני-הנוער הישראלים צפו אל העתיד באופטימיות בעוד שמספר הילדים העולים שביטאו גישה אופטימית זו היה קטן בהרבה.

ביחסם לילדים אחרים ולישראל נטו העולים להימנע מביטוי של יחס שלילי והשתמשו בביטויים נייטרלים יותר מן הישראלים. ייתכן, כי העולים חוששים לבטא ביקורת בגלוי בעוד שלישראלים יש ביטחון, שהבעת ביקורת לא תזיק להם. מרבית העולים, מכל מקום, מעדיפים להישאר בשלב הראשון נייטרלים ולא להביע עמדה חד-משמעית לכאן או לכאן.

ברור, כי ממצאים ראשוניים אלה יכולים לשמש כסיס בלבד למחקרים נוספים בעתיד. יחד עם זאת נראה, כי ניתן להסיק מהם מסקנות זמניות ראשוניות. עולים רבים ביטאו פחדי בדידות וחרדה מפני העתיד, ולכן, אין זה נכון להניח, כפי שהדבר מופיע במיחוס הציבורי, שילדים מסתגלים במהירות לסביבה חדשה ואינם זקוקים לעזרה מקצועית. נראה, כי עובדים סוציאליים, פסיכולוגים ואנשי חינוך יכולים לשמש כתובת עבור העולים הצעירים, שאליה יביאו את פחדיהם ואת תחושות הבדידות שלהם. אנשי המקצוע יוכלו גם להקל מתחושת הבדידות ומחרדת העתיד, אם יארגנו פעולות, המכוונות לעזרה בקליטה – פגישות קבוצתיות של עולים וישראלים בתוך בית-הספר, ארגון פעילויות חברתיות משותפות, מפגשים טיפוליים-קבוצתיים לעולים עצמם כך שיהוו קבוצת תמיכה לחבריהם ומפגשים משותפים למתכבדים העולים והוריהם, כדי שיוכלו להתמודד יחד עם חוויית ההגירה.

מקורות

- דורן, א. (1991). המפנה במדיניות הביטחון הסוציאלי בישראל: השפעות השינוי האידיאולוגי. בטחון סוציאלי, 36, 15–26.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (1974). עולי ברית המועצות, חמש השנים הראשונות בישראל, סדרת פרסומים מיוחדים מס' 682. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (1990). סדרת פרסומים מיוחדים מס' 900. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- לשם, א. (1992). שיקולים ומגבלות בבחינת השפעת העלייה מברית-המועצות (לשעבר) על הביקוש לעובדים סוציאליים במערכת שירותי הרווחה. ביטחון סוציאלי, 38, 74–98.
- שובר, ר., דבור, א., קב-נוני, ס. וקילי, א. (1979). תגובות חריגות ללחץ חברתי של ילדים ישראלים וסובייטיים שגדלו במסגרת משפחה לעומת מסגרת קורקטיבית. מגמות, כ"ה, 167–184.
- Horowitz, T.R. (1981). The two worlds of childhood in Israel and the USSR: The Soviet child in a state of dissonance. *Crossroads*, 7, 169–181.
- Horowitz, T.R., & Kraus, V. (1984). Patterns of cultural transition: Soviet and American children in a new environment. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 15, 399–416.
- Lieblich, A., Ben-Shachar, N., & Raz, N. (1986). Learning and adaptation problems of children from the Caucasus Mountains in Israel. In T. Horowitz (Ed.), *Between two worlds* (pp. 203–217). Lanham, MD: University Press of America.
- Mirsky, J. (1991). *Adolescence, immigration and cultural-specific process among Soviet adolescent immigrants*. IFC-Falk Institute for Mental Health and Behavioral Studies, JDC-Israel.

Jerusalem. Paper presented at the National Conference on Soviet Refugee Health and Mental Health, Chicago, December 1991.

Pincus, C. (1972). Family and school: Some preliminary observations on adolescent Russian immigrants in Israel. *Jewish Social Studies*, 34, 248-265.